

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

УДК 343.148

В. Д. Юрчишин, канд. юрид. наук, доцент

Навчально-консультаційний центр Одеської національної юридичної академії
у м. Івано-Франківську,
кафедра теорії та історії держави і права,
вул. Максимовича, 13, м. Івано-Франківськ, 76007, Україна

ГЕНЕЗИС ІДЕЇ НАУКИ ПРО СУДОВУ ЕКСПЕРТИЗУ

У статті досліджується генезис ідеї науки про судову експертизу. Обґрунтовується, що виникнення і формування судової експертології стало результатом сучасних тенденцій диференціації та інтеграції наукового знання як одного з проявів впливу науково-технічного прогресу на судову експертизу.

Ключові слова: судова експертологія, судова експертиза, морфологічне вчення, судова субстанціологія, суб'єкт судової експертизи.

Судова експертиза, як і криміналістика, виникла у зв'язку з потребами слідчої та судової практики. Випадки запрошення в суд експертів були відомі ще в давньоримському судовому процесі, де в такій ролі виступали землеміри та спеціалісти з почерку, проте дані факти із залучення осіб, які володіли спеціальними знаннями, як правило, стосуються цивільного судочинства. У кримінальному процесі перші згадки про призначення та проведення судових експертиз пов'язані із медичною експертизою. Зокрема, в працях Гіппократа (400 р. до н. е.) розглядалися питання дослідження механічних пошкоджень на тілі людини тощо [1, 145].

Після реформи 1864 року, яка співпала в часі із розвитком науково-технічного прогресу, зростає роль і місце судової експертизи в системі юридичних наук. Наприкінці XIX і початку XX ст. у слідчій та судовій практиці починає активно застосовуватися криміналістична експертиза, яка охоплює групу експертиз, призначених для дослідження речових доказів. Починають формуватися різноманітні класи, роди, види та підвиди експертиз: технічна, економічна, хімічна, літературно-художня, історична тощо. Фактично, це були перші кроки становлення наукової та практичної основ судової експертизи.

Слід зазначити, що до теперішнього часу наука про судову експертизу пройшла у своєму розвитку три етапи: 1) накопичення емпіричних знань, розробка і удосконалення наукових методів, засобів і методик дослідження речових доказів; 2) узагальнення емпіричного матеріалу і формування окремих експертних теорій; 3) систематизація накопичених знань і формування загальної теорії судової експертизи [2, 257–258].

Вказані періоди ознаменувалися суттєвим зростанням теоретичних знань про судову експертизу, являються фундаментальні праці з приводу окремих родів (видів) криміналістичних експертиз: почеркознавство (Л. Е. Ароцкер, Н. І. Клименко, З. С. Меленевська, В. Ф. Орлова, С. А. Ципенюк,); трасологія (Г. Л. Грановський, Б. І. Шевченко, Ю. Г. Корухов, М. В. Салтєвський); балістика (Б. М. Комаринець, Ю. М. Кубицький); документознавство (А. А. Гусев, В. К. Лисиченко, Д. Я. Мирський,); судово-портретна (В. А. Снетков, А. М. Зінін) та інші [3, 231].

Поряд із зазначеними напрямками з'являються праці науковців, які формують основи загальної теорії судової експертизи (В. Д. Арсеньєва, Т. В. Авер'янової, Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, А. В. Дулова, Ф. М. Джавадова, Ю. Г. Корухова, Г. М. Надгорного І. Л. Петрухіна, О. Р. Шляхова, О. О. Ейсмана, М. Я. Сегая та інших вчених).

При цьому слід зазначити, що процес розвитку науки про судову експертизу не завершений. Діалектика наукового пізнання з очевидністю свідчить про нескінченність цього процесу, а нові дослідження в галузі судової експертизи лише підтверджують цю істину. В такому випадку необхідно дослідити історичний розвиток становлення науки про судову експертизу: починаючи від зародження такої ідеї до формулювання концепцій загальної теорії судової експертизи.

Виникнення і формування судової експертології стало результатом сучасних тенденцій диференціації і інтеграції наукового знання як одного з проявів впливу науково-технічного прогресу на судову експертизу.

Ідея формування спеціальної галузі наукових знань про судову експертизу, як зазначає Ф. М. Джавадов, отримала свій прояв у 50-х роках спершу як науки про криміналістичну експертизу [4, 94]. Про необхідність існування вказаної ідеї, але в межах криміналістичної техніки, зазначав А. І. Вінберг, розуміючи її як загальну методику дослідження речових доказів [5, 86]. У 1959 році Ю. М. Кубицький та О. Р. Шляхов висунули ідею про виділення криміналістичної експертизи із криміналістики у самостійну галузь знань [6, 41; 7, 23].

У 1961 році А. І. Вінберг у одній з своїх публікацій звернув увагу на необхідність розробки загального вчення про судову експертизу [8, 82]. Дану думку активно підтримав й О. Р. Шляхов, який зазначив, що, предметом науки про судову експертизу є принципи, процесуальні умови й загальні логічні, фізико-технічні та хіміко-біологічні методи досліджень, а також методика та техніка проведення різних видів судової експертизи. Така теорія, на думку О. Р. Шляхова, не має характеру ні юридичної, ні технічної науки, а повинна знаходитись на межі між ними, бути "суміжною наукою" [9, 8–9].

Однак, ініціатива А. І. Вінберга та О. Р. Шляхова підтримки в наукових колах не знайшла, оскільки весь комплекс загальнотеоретичних проблем криміналістичної експертизи опинився за межами криміналістичної науки. В такому випадку, як зазначає М. Я. Сегай, слід було очікувати рецидиву "відчуження" криміналістичної експертизи від криміналістики [10, 740]. І ініціатором такого "рецидиву" виявився вже сам А. І. Вінберг, який у 1961 р. спочатку запропонував ідею про розробку на базі теорії криміналістичної експертизи загального вчення про судову експертизу, а потім у 1973 р. разом з Н. Т. Малаховською обґрунтував необхідність створення нової науки про судову експертизу — судової експертології як науки про закони і методологію формування і розвитку судових експертиз, закономірності дослідження їх об'єктів, здійснюваних на основі спеціальних знань, що привносяться з базових наук і трансформуються через порівняльне судове експертознавство в систему наукових принципів, методів, засобів і методик вирішення завдань судових експертиз, що проводяться у межах правової регламентації та у тих організаційних формах, що забезпечують доказове по справі значення висновків судових експертиз у кримінальному та цивільному судочинстві [8, 81–85; 11, 49].

Ідея створення нової науки про судову експертизу одержала широкий та позитивний відгук у наукових колах. Зокрема, у 1970-х роках В. Д. Арсеньєв висловив думку про те, що судова експертологія є галуззю науки кримінального процесу, частиною теорії судових доказів, яка вивчає закономірності використання при проведенні експертизи доказової інформації [12, 12–14; 13, 7]. Слід відмітити вагомий внесок В. Д. Арсеньєва з приводу введення в систему наукового знання положень про значення та функції судової експертизи в процесі доказування, що вирішує, зокрема, напрям розвитку науки про судову експертизу.

Бібліографічний огляд відгуків про створення судової експертології доречно завершити висловленням Р. С. Белкіна, який не тільки визнав плідність самої ідеї створення нової науки, але також виклав власну аргументацію її самостійності, а саме: судова експертологія (або загальна теорія судової експертизи — термін, більш доцільний, на думку автора) має всі підстави для виділення в самостійну галузь наукового знання, якщо розглядати її як науку про закономірності виникнення та розвитку судових експертиз, процес експертного дослідження та формування його результатів, закономірностей, що проявляється в спільності методологічних та методичних основ. При цьому аналіз змісту, спрямованості та соціального призначення дозволив автору віднести загальну теорію судової експертизи до юридичних наук [14, 255]. Таке висловлення, на думку М. Я. Сегаєва можна розцінювати як визнання нової науки, як видачу “свідомства про народження” судової експертології [10, 742].

Кінець 70-х та 80-х років характеризується виникненням у науці про судову експертизу перших структурно виражених концепцій загальнотеоретичного плану. Першою з них була концепція судової експертології А. І. Вінберга та Н. Т. Малаховської, представлена у 1979 році в посібнику “Судова експертологія (загально-теоретичні та методологічні проблеми судових експертиз)”.

А. І. Вінберг та Н. Т. Малаховська, визначивши судову експертологію як галузь юридичної науки, яка вивчає закономірності, об’єкти, методологію, процес формування та розвитку наукових основ судових експертиз, має міждисциплінарне значення та інтегральний характер стосовно предметних (спеціальних) судово-експертних наук. Головний підсумок дослідження авторами зведений до чотирьохрівневої системи судової експертології, в яку в якості елементів нової науки включено: фундаментальні базові (материнські) науки (1-й рівень); предметні (спеціальні) судово-експертні науки (2-й рівень); галузі предметних наук (3-й рівень); предметні судові експертизи (4-й рівень) [15, 28–29].

Концепція судової експертології приваблювала своєю новизною та самим фактом формування нової науки, однак були й деякі суперечливі положення. Наприклад, О. Р. Шляхов стверджує, що загальна теорія судової експертизи — система знань про експертні дослідження (діяльність експертів), їх цілі, компетенцію окремих родів, видів та підвидів цих досліджень, предмети, об’єкти експертних досліджень, методи, що застосовуються експертами [16, 76].

Слід погодитись із думкою С. В. Євдокіменко з приводу того, що в загальній теорії, на нашу думку, немає місця питанню компетенції окремих родів, видів та підвидів експертиз [1, 147]. Оскільки компетенція тієї чи іншої судової експертизи виступає предметом окремої теорії даного роду, виду експертизи, але не загальної теорії, що повинна відхилитися від окремого та висвітлювати ті загальні питання, що об’єднують всі види та роди судових експертиз.

Низка важливих положень, що стосуються проблем змісту та структури судової експертології, а також її взаємовідносин із суміжними науками, розглянуті О. О. Ейсманом (1980 р.). Обговорюючи місце судової експертології в системі наукового знання, О. О. Ейсман вважає, що вона є, скоріше, частиною криміналістики — відстороненою, самостійною, що має специфічну проблематику, предмет та задачі; її слід вважати вченням про судову експертизу в системі науки криміналістики [17, 65–72]. Проте нам здається не переконливим висновок, щодо якого прийшов автор у результаті своїх досліджень — після наведення комплексу доказів самостійного існування експертології він відносить вчення про судову експертизу до системи науки криміналістики.

З цієї та багатьох інших причин подальший розвиток судової експертології, її концептуальних основ і принципів, структури і системи науки пішов іншими шляхами, які об’єктивно відображають сутність нової науки, яка знайшла прояв завдяки ідеї А. І. Вінберга та Н. Т. Малаховської. На сьогодні можна констатувати наявність трьох основних підходів стосовно науки про судову експертизу: перший

підхід визначений працями Т. Авер'янової, І. Алієва, Р. Белкіна, Ф. Джавадова, Ю. Корухова, Н. І. Клименко, другий — в монографії С. Бичкової, третій — у циклі публікацій М. Сегая, Г. Прохорова-Лукіна зі співавторами [10, 743; 18, 80–81].

Необхідно відмітити, що між ними існує як схожість в загальних рисах, так і відмінність, яка проявляється в певних елементах побудови структури їхніх концепцій, а також в змісті цих елементів. Так, позиція Т. В. Авер'янової полягає у визначенні загальної теорії судової експертизи як системи світоглядних та праксеологічних принципів власне теорії та її об'єкта — експертної діяльності, окремих теоретичних побудов у цій галузі наукових знань, методів розвитку теорії та здійснення експертних досліджень, процесів та відношень — комплексне наукове відображення судово-експертної діяльності як єдиного цілого. Визначаючи місце загальної теорії судової експертизи в системі юридичних наук, автор вважає, що вона представляє собою науку двоякої природи: і юридичну — за предметом та об'єктом пізнань, частково за функціями та витоками формування, та природничо-технічну — за усіма іншими критеріями.

Елементами розглядуваної системи наукового знання визначаються: 1) концептуальні основи загальної теорії судової експертизи; 2) вчення про закономірності формування та розвитку судових експертиз; 3) вчення про предмет та задачі судової експертизи; 4) вчення про об'єкти судової експертизи, їх властивості та ознаки; 5) вчення про суб'єктів судової експертизи; 6) теорія процесів, відносин та цілей експертної діяльності; 7) вчення про методи загальної теорії судової експертизи та експертного дослідження; 8) вчення про засоби та форми комунікативної діяльності під час проведення судової експертизи та інформаційних процесів; 9) теорія експертного прогнозування; 10) окремі теорії окремих родів та видів судових експертиз [19, 84–86].

У 1997 році вийшла у світ колективна монографія “Основи судової експертизи. Частина І. Загальна теорія”. Один з її авторів, Ю. Г. Корухов, вважає предметом загальної теорії судової експертизи вивчення закономірностей виникнення та співіснування матеріальних носіїв інформації про кримінально-релевантні та цивільно-релевантні обставини; виявлення, вилучення та дослідження цих об'єктів; використання під час експертного дослідження наукових даних і методів з різних галузей знань, що забезпечує обґрунтованість та достовірність висновку експерта, а також закономірностей процесу формування наукових основ судових експертиз, виділення притаманних їм загальних принципів, структурних зв'язків та співвідношень, синтезування та систематизація знань про судову експертизу як єдину систему, її інфраструктуру та процеси, що в них відбуваються; вивчення правил та понять, що розроблюються на основі загальної та окремої теорії та реалізуються в практичній експертній діяльності. Об'єктом загальної теорії судової експертизи може вважатися сама експертна діяльність з різноманітністю її аспектів, що розглядається в якості деякої єдиної системи та включає велику кількість компонентів [20, 24–25].

Це визначення предмета загальної теорії судової експертизи навряд чи можливо визнати вдалим. Якщо й можливо віднести до її предмета закономірності виникнення та існування деяких матеріальних носіїв релевантної інформації, то вже закономірності виявлення, вилучення цих об'єктів ніяк до них не відносяться. Не відноситься до предмета загальної теорії і використання під час проведення експертиз даних та методів інших наук — це галузь експертної технології, що виражається в експертних методиках.

Інше трактування предмета і системи науки про судову експертизу запропоновано С. Бичковою, яка звернула увагу на те, що дана наука має власну емпіричну базу, яка є самостійною сферою формування теоретичних знань, а її основним завданням є наукове забезпечення використання спеціальних знань у судочинстві. Система судової експертології складається з: 1) методологічні основи загальної те-

орії судової експертизи; 2) експертна техніка; 3) експертна тактика; 4) методика експертного аналізу окремих видів злочинів [10, 744].

В судовій експертології, окрім вказаних вище підходів, виділяють і окремі вчення, які поділяють на дві групи вчень. Перша група — це вчення загальної теорії експертології, що є її структурними елементами, вчення про судово-експертну діяльність як вид практичної діяльності, вчення про предмет і завдання судової експертології, вчення про об'єкт, суб'єкт, методи загальної теорії, профілактику і прогнозування. Друга група — це вчення, які є основою розроблення наукових методик окремих видів судових експертиз [21, 31–33].

Морфологічне вчення про симптоми, якості та ознаки дослідження об'єктів (симптоматологія є основою постановки діагнозу і прогнозу) застосовується в діагностичних експертизах, у теорії криміналістичної ідентифікації, класифікація ознак впроваджена у предметних судових експертизах.

Вчення про судову субстанціологію — тобто про структуру і склад матеріалів (речовин), об'єктів (В. С. Мітричев). Завданням судової експертології є розроблення вчення про судову субстанціологію, яке повинно виявляти закономірності, що притаманні різним речовинам, класифікуючи ці закономірності за їх загальними ознаками.

Вчення про методи наук у судових експертизах, тобто про те, що сприяє пізнанню предмета й об'єктів кожної судової науки, є інструментом виявлення і пізнання її закономірностей (Р. С. Белкін, Т. В. Авер'янова).

Вчення про логіку в судовій експертизі — обов'язкове для всіх предметних експертних галузей знань і відповідних їм експертиз. Вся робота експерта відображається у його висновку, який має відповідати законам правильного мислення (бути визначеним, послідовним, доказовим, мати силогізми, судження, посилення).

Вчення про суб'єкт судової експертизи. Розроблення моделі експерта у вигляді його основних якостей, формування професійних якостей судового експерта відбувається з метою встановлення профілю підготовки експертних кадрів.

Розробляються вчення про структури, зв'язки, стосунки і цілі суб'єктів у судовій експертології, що містять окремі елементи теорії експертної ідентифікації, діагностики, ситуології.

Вчення про засоби і форми комунікативної діяльності під час судових експертиз та інформаційних процесів — це мова позначень експерта, система експертних понять і термінів, проблеми формалізації експертної мови і комп'ютеризації на цій підставі судових експертиз. Одним із його підрозділів є висновок експерта в системі процесуального доказування.

Завершують вчення у судовій експертології окремі теорії судових експертиз. Тут слід дати поняття окремої теорії, її структуру, предмет, об'єкт, методи, роль і значення для експертної діяльності, систему окремих категорій. Слід звернути увагу на те, що будь-яка окрема теорія судової експертизи відображає лише сторону, один з елементів (або їх сукупність), групу зв'язків деяких закономірностей об'єктивної дійсності. Вона не може охопити весь предмет загальної теорії експертології, а охоплює лише одну його сторону [21, 31–33].

Таким чином, пік наукових досліджень у цій сфері настає у 80-х та першій половині 90-х років. Зусиллями ряду вчених у ті часи були сформульовані концептуальні основи цієї загальної теорії, її структура та функції. В ході подальшого розвитку науки про судову експертизу формувалися об'єктивні передумови для створення самостійного вчення про судову експертизу, зросло значення експертизи в системі доказування, соціально значущим результатом чого стало формування розвиненої системи науково-практичних експертних установ, поява експертних кадрів з чітко вираженою науковою орієнтацією, було сформовано численні методи і методики судових експертиз; розроблено теоретичні основи галузей спеціальних знань. Система знань про судову експертизу досягла етапу, на якому стало можли-

вим осмислення власних, концептуальних основ і теоретичних побудов. В даному випадку йдеться про активне поширення судово-експертної діяльності не тільки на сфери цивільного, господарського чи адміністративного судочинства, а й на інші галузі суспільної діяльності, які потребують професійної експертної оцінки для прийняття важливих рішень у галузі права, управління, економіки тощо.

Література

1. Євдокіменко С. В. Становлення науки про судову експертизу: історичний аспект / С. В. Євдокіменко // Форум права. — 2009. — № 2. — С. 145–149.
2. Аверьянова Т. В. Этапы развития судебной экспертизы / Т. В. Аверьянова // Ученые-криминалисты и их роль в совершенствовании научных основ уголовного судопроизводства: материалы межвузов. науч.-прак. конф. (к 85-летию со дня рождения Р. С. Белкина): в 2-х ч. — Ч. I. — М., 2007 — С. 257–266.
3. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень: Монографія / А. В. Іщенко; за ред. І. П. Красюка. — К.: НАВСУ, 2003. — 359 с.
4. Джавадов Фуад Муса Оглы. Концептуальные основы развития судебной экспертизы в современных условиях: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. — Баку, 2000. — 306 с.
5. Винберг А. И. О сущности криминалистической техники и криминалистической экспертизы / А. И. Винберг // Советское государство и право. — 1955. — № 8. — С. 84–87.
6. Кубицкий В. М. Пограничные вопросы судебной медицины и криминалистической экспертизы / В. М. Кубицкий // Вопросы судебной экспертизы и криминалистики. — Алма-Ата, 1959. — С. 40–43.
7. Шляхов А. Р. Предмет, метод и система советской криминалистической экспертизы // Вопросы судебной экспертизы и криминалистики. — Алма-Ата, 1959. — С. 20–23.
8. Винберг А. И. Насущные вопросы теории и практики судебной экспертизы / А. И. Винберг // Советское государство и право. — 1961. — № 6. — С. 81–85.
9. Шляхов А. Р. О предмете судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Вопросы судебной экспертизы. — Тбилиси, 1962. — С. 8–14.
10. Сегай М. Судова експертологія — наука про судово-експертну діяльність // Вісник Академії правових наук. — 2003. — № 2–3. — С. 740–762.
11. Винберг А. И. Судебная экспертология — новая отрасль науки / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская // Социалистическая законность. — 1973. — № 11. — С. 40–53.
12. Арсеньев В. Д. Содержание, предмет и задачи общей теории судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Вопросы теории судебной экспертизы : сб. науч. тр. ВНИИСЗ. — 1977. — № 31. — С. 12–18.
13. Арсеньев В. Д. Соотношение понятий предмета и объекта судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Проблемы теории судебной экспертизы : сб. науч. тр. ВНИИСЗ. — 1980. — № 44. — С. 5–12.
14. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: в 3-х т. / Р. С. Белкин. — Т. 2. — М.: Юрид. лит., 1978. — 320 с.
15. Винберг А. И. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) : научное пособие / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. — Волгоград, 1979. — 120 с.
16. Словарь основных терминов судебной экспертизы. — М., 1980. — 88 с.
17. Эйсман А. А. Экспертология в системе научного знания / А. А. Эйсман // Экспертные задачи и пути их решения в свете НТР: сб. науч. тр. ВНИИСЗ. — 1980. — Вып. 42. — С. 65–72.
18. Клименко Н. И. Судебная экспертология как наука и ее проблемы / Н. И. Клименко / Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. — Серия Юридические науки. — Том 19 (58), 2006. — № 1. — С. 79–83.
19. Алиев И. А. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы / И. А. Алиев, Т. В. Аверьянова. — Баку, 1992. — 144 с.
20. Корухов Ю. Г. Предмет общей теории судебной экспертизы / Ю. Г. Корухов // Основы судебной экспертизы. — Ч. I. Общая теория. — М., 1997.
21. Клименко Н. І. Судова експертологія: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. — К.: Видавничий дім “Ін Юре”, 2007. — 528 с.

